

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Т. И. Махмудов¹

¹ СамДУ катта ўқувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ТЕМУРИЙЛАР РЕНЕССАНСИ ДАВРИДА МОВРАУННАХРДА ТАЪЛИМ

Аннотация: Мазкур мақола таълим ривожининг муҳим даври ҳисобланган Амир Темури ва Темурийлар даври таълим тизими ва унинг аҳамиятини очиқ беришга бағишланган. Шуниндек, мақолада мадрасаларнинг таълим тизимида тутган ўрни, анъанавий таълимни ушбу даврда юксалиши ва амалий аҳамияти масаласи тарихини ёритишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Аллома, муддарис, хаттот, мадраса, таълим, вақфнома, илму наклия, илму ақлия, садр, ҳадис, риёзиёт, хандаса, илму нужум, Зиж.

Маълумки, Амир Темури узоқни кўзлаб, фан ва маданиятни ривожлантириш учун таълим муассасаларни қурилишига, фанни ривожлантиришга, саводли кишиларни кўпайтиришга катта аҳамият берган. Шу сабабли давлатларга юриш қилганида у ерлардан етук мутахассисларни (олим, архитектор, шоир, хаттот, муқовачи ва х.) ўзи билан Самарқандга олиб келган. Табиийки, ижод қилиш учун уларга яхши шароит яратиб берган, чунки у биринчи ўринда турган масала эди.

Ибн Арабшоҳ ёзганидек: “Темури ҳар бир фойдали жонни йиғиб, нимаики нарса бўлса, сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намоёнрасидан ва санъатларнинг ғаройиб услубидан фазилати пешонасида нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди.” [Ибн Арабшоҳ. 1992. II китоб. 87-бет]

Таълимни ривожлантириш учун биринчи ўринда олий мактаб, яъни мадрасалар ва баъзи ҳолатларда хонақоҳлар турган эди. Амир Темури ҳаётлигидаёқ Самарқандда

мадрасалар курила бошланган. Бу хайрли анъанани унинг авлодлари –Шоҳрух, Мирзо Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиъ аз-Замон ва бошқалар давом эттирди.

Айтиш жоизки, Мирзо Улуғбекнинг фан-таълим дастури фақатгина Самарқанд билан чекланиб қолган эмас ва унда бутун Мовароуннаҳр ҳудудида илмий салоҳиятни кўтаришдек катта ғоя кўзда тутилган эди. Улуғбек ана шу мақсадда 1417 йил Бухорода, 1420 йилда Самарқандда ва 1432-1433 йилларда Ғиждувонда ҳам мадрасалар қурдирган.

Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси. Ушбу мадраса Бухорода 1417 йил қурилган бўлиб, унинг меъмори Исмоил ибн Тоҳир ибн Маҳмуд Исфаҳонийдир*. Мадраса ҳажми жиҳатидан кичик (тарҳи 50x40 метр) бўлиб, у гўзал пештоқи, ҳовлисида икки қаватли ҳужралар, масжид, дарсхона мавжуд. Мадраса кириш – миёнхонасининг иккинчи қаватида кутубхона бўлган. [Абрамов М.М. 1991. С.24.] Ҳовли қисмида минорали икки пештоқ бўлган. Г.А. Пугаченкованинг таъкидлашича, ушбу мадраса қурилиши анъанавий ҳолатдан фарқ қилган. Б.Валихўжаевнинг маълумотига кўра, бу ҳол муҳандислар султони Мавлоно Ғиёсиддин Коший томонидан белгиланган янги назарий кўрсатмага асосан қурилган.[Валихўжаев Б. Б.25.]

Одатда, мадрасалар пештоқида, эшикларига нақш билан илм олишга чақирувчи Қуръони Карим оятлари ёки Ҳадиси Шариф даъватлари битилган. Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасасининг кириш дарвозаси ўнг табақасининг юқорисида битилган машҳур ҳадис –“Билим олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир” деган илм-билимга ташвиқ ва тарғиб этувчи ёзув битилганлиги Мирзо Улуғбекнинг таълим тизимида, унинг ўчоқларидан бири бўлмиш мадрасаларга алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради. В.В.Бартольд худди шундай ёзув – ҳадиснинг Амир Темур томонидан қурдирилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги (Туркистонда) катибалар ичида ҳам борлигини эслатади. [Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 2. С.125.] Шу мазмунга уйғун бўлган иккинчи ёзув – мадраса дарвозасининг бронза ҳалқасида битилган қуйидаги сўзлар ҳам диққатга сазовордир: “Китобий билимга интилувчилар учун Аллоҳ марҳаматининг эшиги ҳамиша очикдир”.

Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасасидан бошқа мадрасаларнинг кириш эшигидаги бундай ҳадис ва ёзувларнинг борлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Мадрасанинг вақфномаси ҳанузгача номаълум. 1841-1842 йилларда рус сайёҳи Н.В.Хаников Бухорода бўлган ва ўз таъсуротларида ёзишича, шу йилларда мадраса толиблари йилига 3,5 тилло (стипендия) олганлар.[Хаников Н.В. С.86]

Ҳозирги кунда мадраса сақланган. Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан 1993-1994 йилларда таъмирланган. Мазкур мадрасанинг жойлашган ўрни, ҳужралари, вақф маблағлари ҳақидаги маълумотлар А.Жуманазар тадқиқотида ҳам келтирилган.[Жуманазар А. Б.579.]

Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси алоҳида диққатга сазовордир. Мирзо Улуғбекнинг Самарқандда қурдирган мадрасаси “мадрасаи олия”деб аталган.

У пештоқидаги ёзувга қараганда, 1417-1420 йилларда қурилган. Мадраса икки қаватли бўлиб, бурчакларидаги дарсхоналарнинг устида тўртта гумбази ва тўрт минораси бўлган. Мадраса пештоқи юлдузлар билан тўла осмонни тасвир қилади. Шубҳасиз, бу ҳол мадрасада ўқитиладиган фанлар орасида астрономияга алоҳида аҳамият ва фахрий ўрин берилганлигини кўрсатади.

Мирзо Улуғбек мадрасасида мударрислар тайёрлаш масаласига алоҳида аҳамият бериб, ўз замонасининг энг илғор олимларини бу ишга жалб этган. Мадраса очилиш кунида биринчи бўлиб Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий ва астроном Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий каби машҳур олимлар кириш маърузаси ўқиганлар. Қозизода Румий ғоят йирик ва атоқли олим бўлиб, замондошлари унга “Афлотуни замон” деб ном қўйганлар. Шунингдек, машҳур математик ва астроном Гиёсиддин Жамшид Коший, Абдуали ибн Муҳаммад Биржандий, Али Қушчи каби олимлар ҳам Улуғбек раҳбарлиги остида астрономия соҳасида самарали илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланганлар.

Мирзо Улуғбек даврида у асос солган астрономия мактаби ҳамда мадрасаси қошида ўнлаб аллома фаолият кўрсатган бўлиб, Мавлоно Ҳавофий, Қозизода Румий, Гиёсиддин Коший, Али Қушчи ва Мавлоно Исомиддинлар олийгоҳнинг ёрқин юлдузлари эдилар. Бу даврда Фазлуллоҳ Абулайсий ҳам фаолият кўрсатган. Шоир Абдурахмон Жомий эса Самарқандга нафақат илм олиш учун келган, балки Улуғбек мадрасасида мударрислик қилиб, талабаларга таълим ҳам бера бошлаган. [Каттаев К. Б.152.]

Масъуд ибн Маҳмуд Гиёсиддин Коший, кўпроқ Гиёсиддин Коший Маҳмуд номлари билан машҳур, Улуғбек томонидан асос солинган Самарқанд мактабининг кўзга кўринган йирик намоёндаларидан бири эди. У асли Хуросоннинг ўша вақтдаги мохир усталари, математиклари, табиблари билан шуҳрат топган Кошон шахридан бўлган. Гиёсиддин Кошийнинг туғилган йили номаълум. Ҳаётининг кўп қисмини Кошонда ўтказган, математика ва астрономияга қизиққан, Қадимги Юнонистон, Эрон ва Ўрта Осиёлик машҳур олимларнинг асарларини таржима қилиб, изоҳлаш билан шуғулланган. Жумладан, Шоҳруҳга бағишлаб “*Зижи хоқони дар такмили “Зижи Элхони”*” (“Зижи Элхоний”ни такомиллаштиришда Хон Зижи”) номли асар ёзган.

1416 йилда Гиёсиддин Коший Улуғбекнинг таклифига биноан Самарқандга келган. Бу ерда у Қозизода Румий билан биргаликда Улуғбек мадрасаси ва расадхонаси қурилишида фаол қатнашади. Мадраса қуриб битказилгач, Гиёсиддин Коший ўз фаолиятини шу ерда давом эттирди. У ушбу мадрасада илми ҳайъат (астрономия) ва унинг билан боғлиқ бўлган фанлардан дарс берган. Гиёсиддин Коший 1430 йилда Самарқандда вафот этган.

Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Қозизода Румий 1360 йил Мармар денгизидан жануброқда жойлашган Кичик Осиёнинг Брусса шаҳрида туғилган. Шу ерда таълим олган ва кейинроқ эса аниқ фанларга иштиёқини уйғотган Мулла Шамсиддин Фанорийдан математика ва астрономиядан таълим олган. Қозизода Мулла Шамсиддин Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннахрнинг математик ва астрономларининг донғи ҳақида эшитиб, тахминан 20 ёшларида ватанини бутунлай тарк этиб, Шарққа жўнайди. Қозизода Румий Мирзо Улуғбек билан қачон ва қаерда биринчи марта учрашганлиги ҳақида манбаларда маълумот йўқ. Эҳтимол, Мирзо Улуғбек у билан 1411 йил тахтга ўтиришидан аввал Хуросонда учрашган ва шу ерда ундан таълим олган.

Мирзо Улуғбек Мовароуннахр ҳумдори бўлганидан кейин, 1413 йилда Афлотуни замон деб эътироф этилган Қозизода Румийни Самарқандга таклиф қилади ва у умрининг охиригача шу ерда яшаб ижод қилган. Қозизода Румийнинг бевосита иштирокида Улуғбек мадрасаси ва Кўҳак тепалигидаги расадхона қурила бошланди. Қозизода Румий Мирзо Улуғбекнинг “*Зиж*”ини тузишда иштирок этган ва у 1437 йил

Самарқандда вафот этди. Бу вақтда “Зиж” устидаги ишлар ҳали поёнига етмаган эди. Қозизода Румий Улуғбекнинг устози ва ўз даврининг йирик олими сифатида Самарқандда ҳурматга сазовор бўлган.

Қозизода Румий Мирзо Улуғбек мадрасасида дарс беришдан ташқари, илмий иш билан ҳам шуғулланган, расадхонада кузатишлар олиб борган. У астрономия ва математика бўйича бир қанча машҳур асарлар яратди. Улар орасида қуйидаги икки асар айниқса катта шухрат қозонди: “*Шарҳ ашкол ат-таъсис*” (“Астрономия ҳақида қисқартма шарҳ”) - унда Румий самарқандлик олим Шамсиддин ибн Муҳаммад ас-Самарқандийнинг (XIII аср) геометрик рисоласига изоҳлар ёзган. Бу рисола Мовароуннаҳр мадрасаларида геометрия бўйича дарслик вазифасини ўтаган; иккинчи асари эса “*Шарҳ ал-мулаххас фи-л-хайл*” (“Асосланган таклифларга шарҳ”) деб номланиб, бу асар хоразмлик олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чағминий (1220 йилда вафот этган) рисоласига ёзилган шарҳ ҳисобланади. Қозизода Румийнинг ушбу асари асосида Улуғбек мадрасасида астрономиядан дарс берилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Мавлоно Қозизода Румий яратган юқоридаги асарлар фақат Мирзо Улуғбек мадрасасида эмас, балки Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Румдаги мадрасаларда ҳам дарслик китоблари сифатида ўқитилган, уларга турли шарҳлар ҳам битилган. Қозизода Румий Идику Темур мадрасасида Саййид Шариф Журжоний билан танишади. Худди шу йили Саййид Шариф Журжоний Шерозга кетгандан кейин Самарқанднинг шухратли алломаси сифатида фаолият кўрсатди. Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилгач, Қозизода Румий унинг бош мударриси (раъис ал-муаллимин) этиб тайинланган. Абдурахмон Жомий 1436 йилда Самарқандга ўқишга келиб, Мавлоно Қозизода Румий раислигидаги ҳайъатга имтиҳон топширади. Кейинчалик Мавлоно Қозизода Румийдан дарс олиб, унинг мактовларига сазовор бўлган. [Афсаҳзод А. 1980. С.46-47.] Қозизода Румий умрининг охиригача мударрислик вазифасини аъло даражада бажарган.

Мирзо Улуғбек (1394-1449 йй.) асосан ҳайъат (астрономия), риёзиёт (математика) фанларидан маърузалар ўқиган. Бу ҳақида Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг Самарқанддан отасига (Кошонга) юборган мактубида шундай ёзилади: “У киши бу фан соҳасида ғоят катта маҳоратга эришган. Юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керакдек исботлайди. “*Тазкира*” ва “*Тухфа*” дан шу қадар зўр дарс ўтадиларки, уларга ҳеч қандай қўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди. Мирзо Улуғбек мадраса ва саройда бўлиб ўтган катта мажлисларда фаол қатнашган.

Мирзо Улуғбек мударрис сифатида ажойиб услублардан фойдаланган. Бу масала бўйича Ғиёсиддин Жамшид Коший ўз мактубида қуйидагича мулоҳазаларни баён этган: “Вақти-вақти билан Мирзо Улуғбек ва талабалар ўртасида шундай тортишувлар келиб чиқардики, уни тасвирлаб бўлмайди. Улар ҳатто илмий масала тўла ҳал бўлмагунча битимга келмасликни ва ҳамма нарса бутунлай равшан деган кўриниш яратмасликни буюрарди. Баъзан биров Олий ҳазратга нисбатан ҳурмат юзасидан таклифларини маъқулласа, улар норози бўлиб, “менинг билимсизлигимни фош қилманг” дер эди. Улар баъзан синов учун мулоҳазага нотўғри масалани қўяди. Бирон киши ҳурмат юзасидан уларнинг фикрларига қўшилган заҳоти, ушбу масалани такроран қўярди ва у кишини билимсизликда айблаб, шарманда қиларди”. [Юсупова Д. Б.292.]

Мирзо Улуғбекнинг шахсий мударрислиги мадрасайи олия учун етук мударрисларни тайёрлаш, улар олдига қўйиладиган талаблар борасида қилган амалий ишлари ниҳоятда муҳимдир. У мадраса мударрислигига танлаган тарихий шахслар, таниқли олимлар, шарқ илми ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган шахслардан иборат эди. Шундай бўлсада, мадрасаларга мударрисларни ишга қабул қилишдан олдин имтиҳон (аттестация)дан ўтказилганлар ва фақат муносиб номзодларнигина холисона танлаб олганлар. Бу ҳам ўз навбатида, у даврда таълим тизими, толиби илмларга таълим ва тарбия беришга қанчалик катта эътибор билан қаралганидан гувоҳлик беради.[Валихўжаев Б. Б.43.]

Давлатшоҳ Самарқандийнинг 1487 йил ёзилган “Тазкират аш-шуаро” асарида маълумот келтирилишича, бу даврда Мирзо Улуғбек мадрасасида 100 дан ортиқ толиблар ўқишни давом эттирган. Бу толибларга Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий, Али Қушчи ва Мавлоно Хожа Хурдлар мударрислик қилганлар. Жумладан, Мир Алишер Навоий Самарқандда бўлиб, мадрасада таълим олган 1465-1469 йиллар давомида Мирзо Улуғбек мадрасасининг юқорида номлари келтирилган мударрисларидан таълим олади. Бу ҳақида Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида шундай ёзади: “Хожа Хурд – Самарқанд тахтининг яккалама қозиси ва Улуғбек мадрасасининг мударрисидур”. [Алишер Навоий. Б.182.]

XVII аср охири ва XVIII асрнинг бошларидаги мадраса фаолияти ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида амир Шохмурод мадрасанинг фаолият бошлашига шароит яратган ва мадраса 1917-1918 йилларгача ҳам ўз фаолиятини давом эттирган. 1906 йилда унда 60 та толиб ва 2 та мударрис бўлган.¹ Ҳозирги кунда Мирзо Улуғбек мадрасаси Самарқанд Регистон майдонининг азаматли обидасига айланиб қолди.

Мадрасада ўқиш араб тилида олиб борилган. Шунинг учун араб тилининг морфологияси ва синтаксиси чуқур ва кўпроқ ўқитилган. Ўқитиладиган ҳамма асарлар ёки уларнинг шарҳлари араб тилида битилган эди. Шунинг учун талабалардан араб тилини мукамал билиш жиддий талаб этилган. Бу эса мударрислардан ҳам, талабадан ҳам катта масъулият талаб этган.

Қоида бўйича мадрасада ўқиш кунлари ҳафтанинг тўрт куни – шанба, якшанба, душанба, сешанба; икки куни -чоршанба, пайшанба дарс тайёрлаш кунлари; жума эса-дам олиш куни ҳисобланган. Ўқиш бир йилда олти ой давом этган. Аслида, ўқув йили мезон ойининг биринчи куни (22 сентябрь) да бошланиб, ҳамал ойининг биринчи куни (21 март) тугаган. Қолган ҳамал, савр, жавзо, саратон, асад, сунбула ойлари таътил ойлари бўлиб, талабалар тирикчилик (хунармандчилик, дехқончилик, масжидларда имомлик ва ҳ.) билан банд эди. Баъзилари эса мадрасаларда қолиб, ўқишни мустақил тарзда давом эттирган. Улуғбек мадрасасида ўқув муддати расман 8 йилга мўлжалланган. Шунга биноан ўқув режаси ишлаб чиқилган. Лекин, Улуғбек мадрасасида ўқиб, ижозатнома олиш муддати ўн олти йил ҳам бўлганлиги ҳақида Шамсиддин Муҳаммад ал-Балхийнинг *санад* (шаҳодатнома)си далолат беради¹.

Мадрасада, асосан, ўрганилаётган фанлар таркибида улуми наклия (Қуръон, ҳадис, фикҳ, тасаввуф) ва у билан боғлиқ илоҳий илмлардан ташқари дунёвий фанлар чуқур ўрганилар эди: тарих, адабиёт, фалсафа, жуғрофия, аниқ фанлар, тиббиёт, хаттотлик санъати, шеърят ва ҳ. бўлган.

Мадрасани битирган талабаларга *ижозатнома* (диплом) берилар эди. Бу *ижозатнома* талабаларга дарс ўтиш, яъни мударрислик қилишни англатар эди. *Ижозатнома*да талаба томонидан ўзлаштирган илм (соҳаси) ва ўрганган асарлар номи ёзилган бўлар эди.

Талабалар ичида ўз қобилияти ва истеъдоди билан алоҳида ажралиб турган талабага мадрасада дарс ўтишга *ижозатномалар* тақдим этилиб, шу мадрасанинг ўзида мударрис сифатида олиб қолганлар. Масалан, Мирзо Улуғбек мадрасасида Али **Қушчи** ва Абдурахмон Жомийлар мударрис сифатида фаолият юритди.

Шундай *ижозатномалар*дан бири, аниқроғи Улуғбек мадрасасининг бош мударриси Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий томонидан 1435 йил берилган *ижозатнома* Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик Институтининг қўлёзма фондида сақланиб келмоқда. Академик Б.А.Аҳмедов ўзининг “Улуғбек” номли рисоласида унинг ўзбекча таржимасини келтирган. У қуйидагича: “...Шамсиддин Муҳаммад ал-Балхий илм таҳсил қилиш учун ватанидан узоқ ерларга сафар қилишни ихтиёр қилди. Мусофирликнинг оғир захматларига чидади... У Самарқандда ўн олти йил чамаси истиқомат қилди. Унинг талаб водийсида илмнинг тиниқ сувига ташналиги кун сари ортиб турди. Идрокли ва зийрак бўлганлиги учун дарсларни тез тушунар эди. Дарс вақтларида Абу Бакр Урмавийнинг “*Лавом ал-асрор мин матолев ал-анвор*” китобининг яширин сирларини тушунди. “*Бадоев ал-ибкор мин таволев ал-афкор*” асарининг пардалари нуқталарини очди. Шунингдек, “*Талвиҳот ал-тавзеҳ*” китоби унинг эътиборини тортди. «*Минҳож ал-вусул ило ал-усул*»ни тинмайин мутолаа қилди. Ниҳоятда тортилиб ва ҳаракат қилиб “*Иҳком ал-аҳком мунтахаб мунтаҳил амал ва-с-суол*” китобларига ҳам етишди. “*Мафотеҳ абвоб ал-адаб*”ни таҳсил қилди. “*Кашишоф*” ва унинг ишончли шарҳларидаги чиройли ибораларнинг юзларидан парда очди.

“*Қуръон*” оятлари денгизидан дурлар олиб чиқди. Ундан ташқари “*Мавокий ал-калом*” саҳифаларидаги латиф сўзлар ҳамда мақсадларидан воқиф бўлди. “*Ҳидоя*” далилларига эришди. Шеърый масалаларни билиш учун “*Ниҳоя*” (“*Ҳидоя*” шарҳи)га тўғри йўл топди. Ушбу даражага етгач, юртдошларини ўз илмидан нафълантириш учун ватанига қайтмоқчи бўлди. Мендан олий санад билан ижозат беришимни илтимос қилди. Мен уни илтимосини қабул қилдим...

Қозизода Румий номи билан машҳур бўлган фақир ул-хақир Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд 838 йил ражаб ойининг ўрталари (1435 йил февраль ойининг ўрталари)»¹.

XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросон мадрасаларида ўқиш муддати расман 8 йил бўлган. Агар талаба шу 8 йил ичида дастур талабларини бажара олмаса, белгиланган вазифа (стипендия) тўхтатилган ва талаба белгиланган имтиёзлардан маҳрум бўлган.

Кўриниб турибдики, мадрасадаги тартиб-интизом, талабаларнинг дарсга қатнаши қаттиқ назорат остида бўлган, дарсга қатнашмаганларга вазифа бериш тўхтатилган. Агар талаба уч марта сабабсиз дарсни қолдирса, мадрасадан чиқарилган, унинг ўрнига муносиб талаба қабул қилинган.

Дарҳақиқат, ўрта асрларда мадрасалар илм-у урфон ва зиё тарқатиш масканлари бўлган. Ҳозирги кунда юртимиздаги университет ва институтлар юқоридаги мадрасаларнинг ворислари сифатида хизмат қилмоқдалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. 1992. II китоб. 87-бет.
2. Абрамов М.М. Улугбек и благоустройство городов Узбекистана. Самарканд. 1991. С.24.
3. Валихўжаев Б. Мирзо Улугбек даври мадрасалари. Б.25.
4. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т. II. Ч. 2. С.125. прим. 33.
5. Ханьиков Н.В.. Описание Бухарского ханства. С.86.
6. Жуманазар А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Б.579.
7. Каттаев К. Самарқанднома. Б.152.
8. Афсаҳзод А. Рўзгор ва осори Абдурахмони Жоми. Душанбе. 1980. С.46-47.
9. Юсупова Д. Гиёсиддин Кошийнинг Самарқанддан Кошонга, отасига ёзган мактуби. Б.292.
10. Валихўжаев Б. Мирзо Улугбек даври мадрасалари. Б.43.
11. Алишер Навоий. Мажолис ан-нафоис. Б.182.